

ارزیابی معجم‌های موضوعی قرآن (بخش نخست) محمد هاشم زمانی

قرآن کریم سخن خدای سبحان است که در آن هیچ باطلی نه وارد شده و نه وارد خواهد شد «لایاتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه تنزیل من حکیم حمید» (فصلت/۴۲) کسی که با آن سخن گوید راست و صادق و کسی که به آن حکم کند، حکمش نافذ و عدل است. کسانی که به آن متمسک شوند راه یافته‌اند و آنان که از آن اعراض و دوری کنند زیانکار خواهند بود؛ که راه قرآن تنها راه مستقیم است. قرآن میزان و دلیل محکم و روشنگری متین و کلام و سخنی فصل است. کسانی که طالب عصمت و راه مستقیم هستند به آن راه جویند و این کتاب سرچشمه همه معارف است.

تمام معارف بشری از عقاید، اخلاق، احکام، اخبار گذشتگان و علوم طبیعی در آیات به ظاهر محدود قرآن گنجانده شده است. بر ماست که با تدبیر در قرآن، حقایق، احکام، مواعظ و معارف و علوم آن را فهم کنیم «کتاب لزلنه الیک مبارک لیدبروا آیاته و لیتذکر اولوالالباب» (ص/۲۹)

پس از جمع آوری و وحدت بخشی به نسخه‌های قرآن در عصر نزول، تلاش‌های علمی درباره قرآن مراحل مختلفی را طی کرد، در آغاز مسئله قرائت و فهم کلمات غریب قرآن، نقطه گذاری، اعراب و شماره گذاری آیات مطرح بود. ولی به تدریج مباحثی چون تفسیر قرآن و سبک‌های مختلف آن از نقل اقوال (مأثور) تا بحث‌های اجتهادی و استنباطی قرآن مطرح گشت. همچنین موضوعات ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، قرائت‌های هفتگانه و دهگانه مطرح شد، و روز به روز موضوعات علوم قرآنی، گسترش و تکامل یافت به گونه‌ای که هر یک از مباحث علوم قرآنی تبدیل به رشته‌های گوناگونی گردید و در هر زمینه مباحث تخصصی به وجود آمد.

ضرورت معجم موضوعی

از آنجا که این کتاب مقدس، دستور و راهنمای زندگی مسلمانان است و اصول دین، معیارهای اخلاقی، روابط اجتماعی، سیاسی، قضایی و برنامه‌های اقتصادی مسلمانان بر این کتاب استوار است، نباید به این اندازه بسنده کرد، بلکه باید همراه با تحولات اجتماعی به پیش رفت و نیازمندی‌های جدید، پرسش‌ها و موضوعات نو را تبیین کرد و پاسخ گفت؛ اما این همه حاصل نمی‌گردد مگر آنکه قرآن را به سخن گفتن آوریم و پاسخ پرسش‌ها و رفع نیازها را از قرآن بگیریم. و از آن جا که پرسش‌ها، گوناگون و موضوعات متنوع است پاسخ قرآن جز در قالب طبقه‌بندی و فهرست کردن موضوعات و تفسیر و نتیجه‌گیری ممکن نخواهد بود. از این رو در آغاز باید به استخراج موضوعات و مباحث دست یازید تا موضوعات طبقه‌بندی شده، راه را برای تفسیر موضوعی هموار کند و دسترسی به پاسخ و دیدگاه قرآن آسان گردد.

معجم‌های موضوعی قرآن برای رسیدن به چنین مقصودی مورد توجه قرار گرفت و محققان به طبقه‌بندی و فهرست کردن آیات قرآن، متناسب با موضوعات گوناگون و ذوق و گرایش‌شان، عنایت ورزیدند.

و کتاب‌های بسیاری در این زمینه با عناوین گوناگون همچون:

تصنیف الآیات، تفصیل الآیات، کشف المطالب

تبویب الآی طبقات الآیات، فهرست المطالب

فرهنگ موضوعی، المعجم الموضوعی، الفهرس الموضوعی

کشاف موضوعی دلیل الموضوعات و... نام گذاری و منتشر شده است.

اهداف معجم‌های موضوعی

هدف از تهیه معجم‌های موضوعی، اطلاع رسانی به محققان و دانشورانی است که در باره موضوعی خاص پژوهش می‌کنند از این رو جایگاه معجم موضوعی با معجم الفاظ و یا تفسیر موضوعی متفاوت است.

در معجم لفظی، هدف امکان دستیابی به واژه مورد نظر در قرآن است، در صورتی که معجم موضوعی به تمام مباحثی که به گونه‌ای (به دلالت تطابقی یا تضمینی یا التزامی) با موضوع ارتباط دارد، می‌پردازد. از این رو معجم موضوعی در قالب الفاظ یک متن قرار نمی‌گیرد بلکه دایره خدمات پژوهشی و اطلاع رسانی آن بسی گسترده تر و وسیع تر است.

از سوی دیگر معجم موضوعی با تفسیر موضوعی نیز تفاوت دارد زیرا در تفسیر موضوعی ابتدا عنوانی گزینش می‌شود، آن گاه بر اساس ترتیب منطقی مباحث به جمع‌بندی و تحلیل موضوع در پرتوی آیات خاص پرداخته می‌شود در حالی که معجم موضوعی تنها جنبه اطلاع رسانی داشته و راهنمای محقق و زمینه‌ساز پژوهش و تحلیل می‌باشد.

پیشینه معجم‌های موضوعی
فهرست یا فرهنگ موضوعی پیشینه زیاد دوری ندارد. در گذشته چنین مرسوم بود که هرگاه علمای اسلامی می‌خواستند در باره مطلبی بحث کنند در آغاز، آیات قرآن را راجع به آن مطلب نقل می‌کردند و سپس وارد بحث می‌شدند بدین سان طبقه بندی موضوعی قرآن در میان پژوهشگران اسلامی شکل گرفت. از نخستین کسانی که در جهان تشیع، قرآن را به شکل معجم موضوعی تنظیم کرد مرحوم علامه محمد باقر مجلسی بود. این محقق بزرگ گرچه کتاب «بحارالانوار» را به عنوان مجموعه احادیث مربوط به موضوعات گوناگون اسلامی در باب‌ها و فصل‌های مختلف تنظیم نمود اما در آغاز هر باب و فصلی، آیات مربوط به آن فصل و موضوع را گردآوری کرد به گونه ای که در مجموع این کتاب ۹۰ موضوع اصلی و ۱۴۰۰ موضوع فرعی از عناوین قرآن وجود دارد و اگر کسی از این دیدگاه به کتاب بحارالانوار بنگرد، آن را نوعی معجم موضوعی قرآن خواهد یافت که موضوعات و مباحث قرآنی را به شکل معجم قاموسی طبقه‌بندی کرده است.

پس از آن، کتاب «تفصیل الآیات» ژول لایوم مستشرق فرانسوی نخستین کار جدی در معجم موضوعی قرآن است که موضوعات را همراه آیات آورده است و بر مبنای ترجمه فرانسوی کازیمیرسکی از قرآن تدوین شده است. و محمد فؤاد عبدالباقی از فهرست‌سازان قرآن و حدیث این فهرست را تحت عنوان «تفصیل آیات القرآن الکریم» به عربی درآورد. در ایران فهرست ژول لایوم توسط محمد حسن خان صنیع الدوله با ترجمه فارسی و با توسعه و بازسازی تحت عنوان «کشف المطالب» به چاپ رسید. پس از این کار، «تفصیل الآیات» کیکاوس ملک منصور و «طبقات آیات» خلیل صبری به رشته تحریر درآمد و بدین ترتیب روند نگارش معجم‌ها و فرهنگ‌های موضوعی ادامه یافت که ما پس از این مقدمه به معرفی اجمالی آثار پدید آمده می‌پردازیم و ویژگی‌های هر یک را برمی‌شماریم و در ضمن به مقایسه این آثار با «فرهنگ قرآن» که اثری نو و کاری شگرف در این زمینه است خواهیم پرداخت تا ابعاد تمایز و برجستگی‌های آن روشن گردد.

معرفی معجم‌های موضوعی قرآن
معرفی معجم‌ها و فهرست‌های موضوعی قرآن کریم به ترتیب حروف الفبا و بدون لحاظ الف و لام می‌باشد.

آیه‌های زندگی ××× ه ۱ جلد فارسی / چاپ اول ۱۳۸۱ / انتشارات سروش (انتشارات صدا و سیما)، تهران. ××× حسین اسکندری
این مجموعه که هر جلدی برای هدف ویژه تهیه شده است، بدین ترتیب سامان یافته است که ذیل هر مطلب آیه ای را مطرح و با توضیح اجمالی به تبیین مباحث می‌پردازد مثلاً جلد اول آن طرحی سراسری برای حفظ و درک مفاهیم ۳۱۳ موضوع اعتقادی اخلاقی اجتماعی اقتصادی از قرآن کریم است که شامل شناخت، خدانشناسی، جهان‌شناسی مرگ و برزخ و قیامت، قرآن‌شناسی، پیامبران، امامت و ولایت امام مهدی، حکومت اسلامی، انسان‌شناسی انسان و دشمنان می‌باشد. این مجموعه کامل نیست بلکه از هر موضوعی، بحثی و آیه ای را آورده است. جلد دوم آن تحت عنوان «تا آسمان» بحث دعا و نیایش و آداب و موارد آن در قرآن است.

جلد سوم تحت عنوان «شکوه آفرینش» به ۳۰ آیه قرآن که حاکی از نشانه‌های قدرت و حکمت خدا در آفرینش است اشاره کرده و توضیحاتی آورده است. جلد چهارم تحت عنوان «نگین هستی» بحث انسان از آغاز تا انجام و ویژگی‌ها و جنبه‌های مثبت و آسیب‌پذیری او و وظایف اش را در بر می‌گیرد. جلد پنجم تحت عنوان «برای بیداری» طرح حفظ و درک مفاهیم ۱۶۵ موضوع قرآنی در مورد معاد می‌باشد که ماهیت دنیا و سنت‌های الهی، مرگ و برزخ و قیامت‌شناسی را مورد بحث قرار داده است.

اصول العلوم الانسانیة من القرآن ××× ۲ کشف موضوعی / زینب عطیه محمد / السنن الالهیه فی الآفاق و الانفس و الامم / ۲ جلد عربی / اشراف: الدكتور جمال الدین عطیه محمد / چاپ اول ۱۴۱۶هـ / نشر - دارالوفاء للطباعة و النشر قطر ××× زینب عطیه محمد

در این کتاب به سنت‌های الهی در آفاق و انفس و امت‌ها بر اساس واژه‌ها پرداخته است و به ترتیب تهجی به ۹۰ واژه اشاره کرده است. در هر واژه نیز دسته بندی ارائه داده و آیاتی را با توضیح مختصر از تفاسیری همچون تفسیر «سید قطب» و «شیری» و «المنتخب» ابن عاشور و «فخر رازی» و ... با آن همراه ساخته است.

با توجه به توضیحات تفسیری این کتاب و دسته بندی پراکنده آن، اطلاع رسانی آن رسا نبوده و نسبت به مطالب آیات نیز جامع نیست. اما به هر حال کتاب قابل استفاده ای می‌باشد.

پیام وحی xxx ۱ ۳ جلد فارسی xxx دکتر محمد کریمی
براساس گفته مؤلف، این مجموعه چکیده مهم ترین مسائل و موضوعات مورد بحث
در قرآن است که به صورت فشرده فراهم آمده است.
مطالب در ۱۵ بخش مطرح شده است که در هر بخش به صورت اجمال عناوینی ذکر
می شود و سپس آیاتی پیرامون آن بیان گردد. محورها از این قرار است:

اول - خدا
دوم - جهان
سوم - شناخت و معرفت
چهارم - انسان
پنجم - شیطان دشمن خدا و خلق
ششم - نهضت انبیاء
هفتم - تاریخ (تقدیر تاریخ)
هشتم - جهاد و مبارزه
نهم - ابتلاء و آزمایش
دهم - معاد و قیامت
یازدهم - انسان های ویژه یا طراز مکتب (مؤمنین - متقین - اولوالالباب)
دوازدهم - اقتصاد
سیزدهم - حکومت و سیاست
چهاردهم - حقوق زن
پانزدهم - متفرقه
این مجموعه بیشتر به جنبه اعتقادی نظر دارد و از مباحث احکام و اخلاق در
آن چیزی نیامده است.

الترتیب و البیان عن تفصیل آی القرآن xxx ۲ ۴ جلد عربی / چاپ دوم ۱۳۹۹ ه
۱۹۷۹ میلادی xxx محمد زکی صالح

ترتیب مطالب کتاب از این قرار است:
توحید، اسماء الله الحسنى، مفاتح الغیب، علم الساعة، الروح و النفس، ملائکه،
خلق السماوات و الارض، خلق انسان، جن، حیوان، آدم و ابلیس، لوح محفوظ،
قضا و قدر، کسب نفس، غرایز الانسان، القرآن... حکم قرآنیه، محمد رسول
الله و ...

این موضوعات همراه با تفسیر موجزی از آیات، در کتاب گردآوری شده و
مطالب آیات مورد بحث قرار گرفته است. در این مجموعه هر چند دسته بندی
منطقی ارائه نشده اما نسبت به موضوعات فرعی کار خوبی عرضه شده است.
این معجم موضوعی (و گاه تفسیری) مشتمل بر ۱۳۰ مدخل اصلی و برخی عناوین
فرعی است که ترتیب موضوعات، غیرالفبائی می باشد. جلد اول آن از مباحث
توحید و آفرینش آسمان و زمین شروع شده و در جلد دوم از موضوعات وحی و
زندگی انبیاء، آغاز و در نهایت به احکام عبادی و جزائی اسلام خاتمه یافته
است.

گزینش موضوعات در این اثر تنها متکی به عبارات قرآن نیست به موضوعات
جدید همانند دموکراسی، علوم تجربی و عناوین اقتصادی نیز توجه شده است.
در این کتاب از سیستم ارجاعات استفاده نشده و جای فهرست الفبایی مدخلها
در آن خالی است.

تصنیف آیات القرآن الکریم xxx ۲ ۵ جلد عربی/ نشر شرکت سهامی چاپ
گوتنبرگ تهران / چاپ اول ۱۳۳۴ / چاپ دوم ۱۳۴۸ xxx محمد محمود اسماعیل
مباحث این کتاب در یازده بخش زیردسته بندی شده است؛ ارکان اسلام،
الهیات، غیبیات، نعم الهی، انبیاء، تشریحات (شئون حاکم، معاملات مالیه و
اجتماعیه)، الاجتماعیات، سیاسیة و الحروب، محاورات المختلفة، مقارنة بین
الاضداد، امثال و تشبیهات. ویژگی های این اثر عبارت است از:
اولاً دسته بندی خوبی نسبت به فصول کتاب انجام نگرفته است ثانیاً آیات را
به ترتیب نزول و به ترتیب مصحف مشخص کرده است.
ثالثاً جامعیت نداشته و برخی از مباحث مثل مباحث اخلاقی و علمی در آن
نیامده و رابعاً ترتیب منطقی مباحث نیز رعایت نشده است.

تفصیل آیات القرآن الحکیم xxx ۱ ۶ جلد فارسی / چاپ دوم ۱۳۸۹ هجری قمری -
۱۳۴۸ ه / تهران: انتشارات سهامی چاپ گوتنبرگ. xxx کیکاوس ملک منصور
این کتاب که ترجمه فارسی کتاب «تفصیل آیات القرآن» از «ژول لایوم»
فرانسوی است با ترتیب موضوعی نگارش یافته و در ۱۷ باب تنظیم گردیده است.
که ابواب آن به قرار زیر است:

۱ - تاریخ

- ۲ - محمدصلی الله علیه وآله وسلم
- ۳ - تبلیغ
- ۴ - بنی اسرائیل
- ۵ - تورات
- ۶ - نصاری
- ۷ - ماوراء الطبیعه
- ۸ - توحید
- ۹ - قرآن
- ۱۰ - دین
- ۱۱ - عقاید
- ۱۲ - عبادات
- ۱۳ - شریعت
- ۱۴ - نظام اجتماعی
- ۱۵ - علوم و فنون
- ۱۶ - تجارت
- ۱۷ - علم تهذیب اخلاق

در این اثر نیز ترتیب ابواب، منطقی نیست. اما دسته بندی جامع و استقرایی صورت گرفته است. در بعضی از ابواب، موضوعاتی بحث شده است که بهتر بود در باب دیگر بحث می شد. مثلاً در باب «عقاید» بحث توبه و استغفار و گناه مطرح شده است که اگر در بحث تهذیب اخلاق مطرح می شد بهتر بود. و یا سلسله آیاتی در ذیل موضوعی آورده شده که تنها یک آیه از آنها شاهد موضوع است.

تفصیل آیات xxx ۱ ۷ جلد اصل فرانسوی مستدرک: ادوارد مونتیه مقدمه شعرانی/ انتشارات کتابفروشی اسلامیة/ چاپ ۱۳۶۰ ه. ش. xxx ژول لایوم این اثر نخستین معجم موضوعی قرآن است که موضوعات مطرح شده در قرآن را همراه آیات آن آورده است. این فهرست در هجده باب به ترتیب زیر تنظیم شده است.

تاریخ، محمدصلی الله علیه وآله وسلم تبلیغ، بنی اسرائیل، تورات، نصارا، مابعدالطبیعه، توحید، قرآن، دین، عقاید، عبادات، شریعت، نظام اجتماعی، علوم و فنون، تجارت، علم تهذیب اخلاق، سعادت.

سپس ذیل هر بابی، عناوین فرعی همان باب مطرح شده که در مجموع به ۳۵۰ موضوع می رسد. زیر هر موضوع آیات مربوطه، با آدرس سوره و آیه آورده شده که حجم کتاب را زیاد کرده است.

از امتیازات کتاب، فهرست الفبایی موضوعات و ارجاعات اندک آن است گرچه این ارجاعات اندک نمی تواند مشکل تداخل موضوعات و مترادفات را حل کند و محقق را راهنمایی نماید اما تفطن نویسنده به روش ارجاعات در علوم اسلامی ستایش برانگیز است محمد فؤاد عبدالباقی، این اثر را به عربی ترجمه و تکمیل کرده است.

تنویر الأذهان لمواضيع القرآن xxx ۸ مع التفسیر و التبیان/ ۱ جلد عربی / نشر شركة دار الارقم بن ابی الارقم/ بیروت - لبنان/ ص ۴۶۴ xxx عبود احمد الخزرجی

مؤلف، این مجموعه را در سال ۱۴۱۲ هجری قمری به اتمام رسانده است و از کتابهای تفسیری طبری، ابن کثیر، جلالین، زبده التفسیر من فتح القدر و کفایة اهل الايمان فی تفسیر القرآن و نیز کتابهای ریاض الصالحین امام نووی، کتاب الكبائر امام ذهبی و فهرست موضوعی آیات قرآن کریم xxx ۹ الفهرس الموضوعی لآیات القرآن الکریم/ چاپ چهارم ۱۴۰۹ / دار عمار - عمان و دارالجیل - بیروت/ ص ۵۵۸ xxx اثر سید محمد مصطفی محمد که مبنای کار اوست در این مجموعه استفاده کرده است.

در این اثر دسته بندی منسجم و منطقی ارائه نشده است هر چند نسبت به موضوعات تا حدودی پرداخته و از متفرعات آن سخن گفته است و به صورت تفسیر و پیام آیات، عنوانی آورده است اما تنها به یکی دو آیه بسنده کرده و استقراء کامل ننموده است. مباحث زیر زنجیر وار بدین ترتیب مطرح شده است که نخست به صورت مجمل به ظواهر و پدیده های مادی و معنوی اشاره می کند سپس به مباحث توحید و صفات و اسماء خدا می پردازد و بعد به صورت مفصل به آیات کونی و به دنبال آن بصورت پراکنده به مسئله نبوت و معاد و مسائل غیبت و دعوت اسلامی و غزوات پیامبر و نیز احکام اسلامی و گناهان کبیره اشاره می کند و برای هر مورد، تنها یک آیه می آورد. برداشت های عنوانی در مطلع هر آیه از ویژگیهای این اثر می باشد.

الجامع لمواضيع آيات القرآن الكريم ××× ۱ ۱ جلد عربی / نشر دار فتيبة / بيروت - لبنان / چاپ ۱۴۰۵ هـ / ص ۶۶۰ ××× محمد فارس برکات
این کتاب که در سال ۱۳۷۸ قمری در دمشق منتشر شد، فهرست موضوعی متشکل از ۲۲ باب و ۴۳۲ مدخل فرعی از مباحث قرآنی است که ذیل هر موضوع آیات قرآن با ذکر نام سوره و شماره آیه آمده است.
فهرست باب های کتاب به ترتیب زیر است:

الهیات، عبادات، ایمان، جهاد و هجرت، رسالت، يوم القيامة، محرمات، احکام و حدود، قصص و تاریخ، بنی اسرائیل، نصارا، اجتماعیات، کفر، فساد و جرم و فسق، امثال، علم، انسان، ابلیس و شیطان، جن، شعرا، اخلاق حمیده، اخلاق ذمیمه .

عناوین فرعی عموماً مرکب و ترتیب موضوعات ذوقی می باشد.
این کتاب با توجه به کاستی های تفصیل الآیات ژول لابوم و جبران آن کاستی ها به تنظیم موضوعات قرآنی اقدام کرده است.
در برخی از بابها توضیح کوتاهی در باره چگونگی دلالت آیه به موضوع مورد نظر آمده است و سیستم ارجاع دهی نیز در برخی از مدخلها اعمال شده است.
فهرست و ترتیب الفبایی مدخلها یکی از کمبودهای این مجموعه است که مناسب بود فهرست نمایه ای از موضوعات ابواب در پایان کتاب آورده شود.

دلیل الباحثین فی الموضوعات القرآنیة ××× ۱ ۱ جلد عربی ××× محمد محمود محمد

این کتاب بر اساس حروف تهجی، واژه ها و موضوعات قرآنی را مطرح و آدرس آیات مربوطه را آورده است.
نمایه های انتخابی چندان استناد دارد نیست و موضوعات ارجاعی آن مشخص نشده است مثلاً «اکل در رمضان» که هم در «رمضان» می آید و هم در «اکل» تنها در «اکل» آورده شده است و نسبت به استخراج آیات پژوهش جامع انجام نگرفته است.

به هر حال این کتاب با اصطلاحات قرآنی و با گستردگی اطلاعات نسبتاً خوب، قابل استفاده می باشد.

همه عناوین به شکل مرکب تنظیم شده که مجموع آنها ۱۴۳۳ مدخل و تعداد آیاتی که در این قسمت معجم آورده ۱۸۰۱۰ آیه است. اعلام فهرست شده ۱۰۳ مدخل و آیات آن ۷۰۶ آیه است.

مؤلف خود را محدود به موضوعات تصریح شده در الفاظ قرآن نکرده بلکه به استنباط و انتزاع موضوعات از محتوای آیات نیز پرداخته است، از اینرو دایره موضوعات گسترده تر است.

متن آیه، ذیل مدخل و عناوین نیامده است بلکه به نام سوره و شماره آیه بسنده شده است، از سوی دیگر سیستم ارجاع در آن لحاظ نشده است و عناوین مرکب، نظم و ترتیب خاصی ندارد.

دلیل مباحث علوم القرآن المجید ××× ۱ ۱ جلد عربی / ناشر دارالاضواء / وزیری، ص ۲۵۶ / چاپ اول ۱۳۶۲ ××× محمد العربی الغروزی

در این کتاب به مباحث زیر پرداخته شده است:
توحید، ایمان، علوم تخصصی، اعتصام، طهارت، صلاة، زکات، نکاح، حج، صیام، طلاق، نفقات، یمین، مزارعه، فرائض، خلافة و امارة، قضا و شهادت و حدود، طب، جهاد، رؤیا، حقایق و رقائق، اخلاق، ترهیب، منافقان و کافران و مشرکان، مواعظ، محاسن اللسان، آفات اللسان، قصص تاریخ، سیدنا محمد، قیامت، فتن و اشراف الساعة .

مجموعه مباحث در ۲۸ فصل اصلی تقسیم شده است و در هر مبحث، عناوین ریز آن با ذکر نام سوره و شماره سوره و آیه آمده است بدون این که متن آیه ذکر شود.

چینش مباحث کتاب ذوقی است زیرا نه براساس ترتیب منطقی موضوعات عمل شده است و نه ترتیب الفبائی. البته از فهرست کتاب می توان عناوین اصلی و فرعی موضوعات و سیر مباحث را به دست آورد. در مجموع بیش از هزار عنوان فرعی مناسب با مباحث کلی در این کتاب طبقه بندی شده. اما از ساختار درختی و طبقه بندی نظام وار موضوعات و بهره گیری از سیستم ارجاعات خبری نیست.

دلیل الموضوعات فی آیات القرآن الكريم ××× ۱ ۱ جلد عربی / تقدیم دكتور هشام نشابة / ص ۱۲۳۰ / نشر مؤسسة الريات - بيروت لبنان / چاپ اول جمادی

الاخرى ۱۴۲۲ ××× اسامة كامل ابو شقراء
این کتاب شامل ده جزء است هر جزء شامل بابها و هر باب شامل فصلهایی می باشد:

جزء اول ارکان الایمان
باب اول ایمان بالله، باب دوم ایمان بالملائکة، سوم ایمان بالکتاب و قرآن،
چهارم ایمان بالانبیاء والرسل، پنجم ایمان به یوم الآخر، ششم امور متعلقة
بالایمان.

جزء دوم الفرائض
باب اول الصلاة، باب دوم صیام، باب سوم الزکاة و الصدقات، باب چهارم حج
والعمرة، باب پنجم امور متعلقة بالفرائض.

جزء سوم المحرمات و النواهی
باب اول من الأکل و الشرب، باب دوم مشترکة فی الایمانیات والاعمال
الدنیویة، باب سوم محرمات و نواهی فی المعتقدات، باب چهارم محرمات و نواهی
فی الامور الدنیویة، باب پنجم محرمات و نواهی فی اوقات محددة.

جزء چهارم اخلاقیات المسلم
باب اول فی سلوکیات المسلم باب دوم فی صفات المسلم، باب سوم فی اعمال
المسلم،

جزء پنجم اساس القوانین
باب اول القانون الدستوری، باب دوم القانون المدنی، باب سوم اجتماعیات،

جزء ششم الخلق و المخلوقات
(در این جزء مباحث جن و ابلیس و خلق انسان و حیوان و نبات آمده است.)

جزء هفتم اهل کتاب
جزء هشتم العلوم فی القرآن
جزء نهم بیت الله الحرام
جزء دهم خیرالدعاء ما جاء فی کتاب الله

موضوعات آورده شده بسیار کلی است مثلاً در جزء «فرائض» باب اول صلاة است که دو فصل دارد یکی عنوان صلاة و دیگر وضوء و تیمم یا در فصل «ایمان به ملائکه» آیات بسیاری راجع به ملائکه آمده که موضوع ایمان در آنها نیست و تنها آیات را به ترتیب سوره های قرآن ردیف کرده است. اما نسبت به دسته بندی کلی که ارائه داده است ذوق خوبی به کار برده است. ساختار این معجم موضوعی است و انتخاب موضوعات نیز گزینشی بوده است نه استقرائی. سیستم ارجاع و توضیحات در این مجموعه لحاظ نشده است و در آوردن آیه نسبت به موضوع مورد نظر دقت لازم صورت نگرفته است. نسبت به بعضی از مدخل ها تنها به آوردن آیات اکتفا شده و هیچ دسته بندی هم ارائه نشده است مثلاً راجع به آدم علیه السلام و ابراهیم علیه السلام و سایر پیامبران از ابتداء هر آیه ای که مربوط به آنها بوده را آورده بدون اینکه موضوعات فرعی آنها مشخص کند.

راهنمای کشف موضوعی آیات قرآن ××× ۱ ۴۱ جلد فارسی/ انتشارات کتاب یوسف - تهران: ناصر خسرو/ چاپ اول ۱۳۷۸/ ص ۲۲۳ ××× احمد مخملی
مؤلف محترم با توجه به ضرورت مراجعه به قرآن در حل مشکلات اجتماعی، تربیتی و سیاسی جامعه و مسائل روز به موضوعاتی که در راستای هدایت و روشنگری قرار می گیرد پرداخته است.
در این کتاب متن آیات نیامده و تنها نام سوره و شماره آیه به همراه فیش موضوعی در ذیل موضوعات کلی آورده شده است مثلاً ادای زکات به فقیران نشان رستگاری (لقمان/۵) را تحت موضوع زکات در فصل فروع دین آورده است.
دسته بندی آیات در موضوعات خود تحت ۱۸ فصل به قرار زیر ارائه گردیده:

- ۱ - اصول دین
- ۲ - فروع دین
- ۳ - مسائل اقتصادی
- ۴ - مسائل تربیتی
- ۵ - مسائل حقوقی
- ۶ - مسائل خانوادگی
- ۷ - مسائل فرهنگی
- ۸ - اجل معین مرگ
- ۹ - امتحان و آزمایش مرگ

- ۱۰ - آمرزش، استغفار، توبه، عبادت
- ۱۱ - ایمان و دین
- ۱۲ - خدا
- ۱۳ - خلقت
- ۱۴ - دنیا، مکت
- ۱۵ - سرنوشت
- ۱۶ - سوگند، نذر
- ۱۷ - قرآن
- ۱۸ - گمراهی ها

در این اثر به رغم اینکه دسته‌بندی خوبی ارائه شده است، اما در آوردن آیات استقرار کامل صورت نگرفته است چنانکه نسبت به موضوعات نیز جامع نیست. مثلاً مسائل طبیعی نیامده است. این کتاب در حد خود قابل استفاده و در اطلاع رسانی مفید خواهد بود.

زادالمؤلفین من کتاب رب العالمین ××× ۱ ۵۱ جلد فارسی ××× عبدالله محمد الدرویش

مؤلف با دسته‌بندی موضوعی خاصی، به آیات همراه با آدرس و کلمه کلیدی در آیه، اشاره می‌کند و تقسیم‌بندی را در بخش اول به مباحث توحید اختصاص می‌دهد که شامل مباحث پیرامون الله، عبادات و ایمان است. بخش دوم دعوت الی الله تعالی است که شامل مباحث جهاد، هجرت، غزوات و رسالت قرآن می‌باشد.

بخش سوم وحی است که شامل مباحث انبیاء و پیامبران می‌باشد. و در ذیل آن به مبحث ملائکه و صفات آنها نیز اشاره شده است. بخش دیگر ساعت و آخر زمان است و بدنبال آن روز قیامت می‌آید که مباحث حشر و بعث و جنت و نار و اصحاب اعراف را ذکر کرده است. در مرحله بعد بحث محرمات همراه با آیات الاحکام و مباحث متنوع آورده شده است. بخش‌های دیگر عبارتند از: امثال و صور که شامل قصص و تاریخ در قرآن است. اهل کتاب و بنی اسرائیل و نصاری، اخلاق، تهذیب اخلاق، اخلاق سیئی، کفر و شرک و نفاق و در نهایت بحث علم و انسان و علوم طبیعی و ریاضی و آیات الهی در قرآن. در این مجموعه ترتیب و دسته‌بندی مناسبی میان موضوعات ارائه نشده است و گاهی مباحث تکرار گردیده است

سبیل الهدی (تبویب موضوعی الآیات) ××× ۶۱ دراسة تاریخیة و تبویب موضوعی الآیات من القرآن الکریم / ۱ جلد عربی/ نشر جمعیه الدعوة الاسلامیه العالمیه / چاپ دوم ۱۴۲۸ من میلاد الرسول محمد / طرابلس - الجماهيرية العربية الليبية الاشتراکيه العظمی / ص ۳۶۴ ××× السایح علی حسین مؤلف این کتاب در آغاز مقدمه جالبی در مورد قرآن، چگونگی جمع‌آوری، قرائت و حفظ آن آورده است و سبب اختلاف قراءات را با بیان قرائت مقبول متذکر شده است.

در این کتاب که به عنوان فهرست موضوعی آیات می‌باشد مباحث در سه باب (عقیده - شریعت - القرآن فی الحیاة) آمده است و هر بابی دارای فصولی است در باب عقیده به مباحث الله و فنا (که همان مباحث قیامت و معاد است) و بحث پیامبران و کتاب‌های آسمانی پرداخته است، در باب شریعت به فصل‌های عبادات، احوال شخصییه مثل نکاح و طلاق و مبحث عقوبات و فصل حلال و حرام و در باب آخر نیز به فصل‌های علاقات اجتماعی، قضاء و اصول الحکم، علاقات الانسانیه و الدولیه و بحث جهاد و مال در قرآن می‌پردازد؛ در آخرین فصل به مباحث علم پرداخته است.

شیوه ارائه آیات بدین صورت است که ذیل هر موضوع، آیات به صورت کامل همراه با شاهد می‌آید.

در این مجموعه مدخل کمتر مطرح شده و بیشتر موضوعات، ترکیبی است بعضی از موضوعات در فهرست‌های دیگر کمتر مشاهده می‌شود مثل «محمد علی لسان عیسی» و یا «السعی فی سبیل الرزق». موضوعات این مجموعه متنوع و کافی نیست و ملک تقسیم بندی نیز چندان منطقی نمی‌نماید. این کتاب در سه باب تنظیم شده است:

باب اول - عقیده - شامل چهار فصل می‌باشد

۱ - خالق هستی، انسان، سجده و تسبیح ملائکه ۲ - فنا و مرگ، روز حساب و جزای اعمال و توبه ۳ - رسالت و داستان انبیاء ۴ - کتب آسمانی، قرآن و دین.

باب دوم - شریعت - نیز چهار فصل دارد.

۱ - عبادات ۲ - نکاح و طلاق... احوال شخصییه ۳ - عقوبات، قصاص، حدود

۴ - حلال و حرام

باب سوم - قرآن در زندگی - دارای شش فصل می‌باشد.
۱ - ارتباطات اجتماعی، حقوق فرزند، علاقه بین زوجین ۲ - قضاء و اصول حکم و شوری ۳ - ارتباط انسان با ملل دیگر، اهل کتاب و کفار ۴ - جهاد، جنگ و صلح ۵ - ثروت در قرآن، بخل‌ورزی، میراث، ربا ... و انفاق ۶ - العلم، علم انسان، صاحبان علم.

طبقات آیات××× ۷۱ طبقه بندی آیات قرآن بر اساس موضوع / ۱ جلد فارسی / چاپ اول ۱۳۴۴ / چاپ سوم ۱۳۶۲ / انتشارات امیرکبیر تهران / ص ۱۱۰۲×××
خلیل‌صبری

این کتاب در ۲۶ فصل تنظیم شده است. و دسته بندی آنها به صورت استقرایی و ذوقی می‌باشد.

فصل‌های کتاب از قرار زیر است:

صفات خدا، مناجات‌ها و ادعیه، محمدصلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، معراج، ملامت و عتاب به او، اهل بیت و یاران محمدصلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، مهاجر و انصار، قرآن، مطالعه و اسرار خلقت، آزادی، فرهنگ، آب، کار و کوشش، شب و روز، آداب اجتماعی و وظایف اخلاقی، اخلاق ذمیمه، جنگ و تبلیغات اسلامی، خلقت آسمان، آفتاب و ماه، آدم و فرشتگان و شیطان، تکالیف انسان، عقود و ایقاعات، احکام ارث و وصیت، ازدواج و طلاق، داستان‌های قرآنی، موسی‌علیه‌السلام و فرعون و تورات و بنی اسرائیل، عیسی و مریم‌علیه‌السلام و انجیل و سایر انبیاء، قیامت و دلایل آن، حالت روحی بشر، هدایت و اراده خدایی، یتیم و مال یتیم، غنائم و صدقات، جرایم، فضیلت و امتیاز اسلام، آیات مشکل قرآن.

در این اثر آیات با ترجمه و آدرس، ذیل موضوعات می‌آید و از سیستم ارجاع استفاده نشده است.

فروغ بی‌پایان (فهرست تفصیلی مفاهیم××× ۸۱ فهرست تفصیلی مفاهیم قرآن / ۱ جلد فارسی / چاپ اول ۱۳۷۸ / نشر ذره - تهران / ص ۸۶۴××× عبدالمجید معادیخواه

موضوعات این کتاب بر اساس الفبای مدخل تنظیم شده است که همراه با موضوعات آیات می‌آید. ارجاعات مدخل‌ها خوب انجام گرفته است، اما نسبت به استخراج آیات پژوهش کامل صورت نگرفته است هر چند جامعیت مطالب خوب است. در مورد انتخاب واژه‌ها ملاک مشخص نیست؛ مثلاً در مورد «تفکر» و «اندیشه» واژه «اندیشه» پذیرفته شده است.

فرهنگ قرآن××× ۹۱ کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم قرآن کریم / اکبر هاشمی رفسنجانی و محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن / ۸ جلد فارسی / ناشر موسسه بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)××× مرکز فرهنگ و معارف قرآن

ضرورت سامان‌یابی اطلاعات و اطلاع‌رسانی دقیق از موضوعات قرآن بر کسی پوشیده نیست. تلاش‌های خوبی در این راستا صورت گرفته است اما با این همه، آنچه انجام گرفته است در خور معارف ژرف و آموزه‌های بلند قرآن کریم نیست. از این‌رو پی‌ریزی روش نو که بتواند بیانگر لطایف و حقایق عمیق قرآن باشد؛ ضروری می‌نمود.

قرآن پژوه معاصر آیهت‌الله هاشمی رفسنجانی «با توجه به این ضرورت، سنگ بنای چنین طرحی را نهادند و کار عظیم برای تهیه معجم موضوعی جامع و گسترده و در عین حال از نظر دستیابی به موضوعات سهل و آسان را شروع کردند.

این کار یک فعالیت گروهی و سازمان‌یافته است که طی مراحل و با تقسیم وظایف خاص انجام گرفته است. استخراج مدخل‌ها نخستین مرحله تدوین معجم بوده است که اساسی‌ترین رکن در معجم نویسی و نگارش دائرةالمعارف می‌باشد. در این مرحله ملاک‌ها و شرایطی در نظر گرفته شده است مثل: قرآنی بودن، بار اطلاعاتی داشتن، از جنبه عربی و یا فارسی شناخته بودن و شهرت داشتن، گزینش مفرد، بساطت و کوتاهی واژه، اعلام مصرح و غیر مصرح که شامل نام اشخاص، اشیاء، مکان‌ها و زمان‌ها و گروه‌ها می‌شود.

مرحله بعدی و اساسی مرحله برداشت از آیات است که پژوهشگران طبق اصول و ضوابطی و با مراجعه به پرونده علمی مدخل که از منابع مختلف مثل تفسیر راهنما، معجم‌های لفظی، تلنگاری‌ها و منابع تفسیری مختلف تهیه شده و نیز با مراجعه مکرر به آیات، به استنباط از آنها می‌پرداختند. و سپس آنها را در قالب فیش و در نهایت به طبقه‌بندی اطلاعات آنها اقدام می‌کردند.

در مرحله بعد اطلاعات توسط گروهی کارشناس ارزیابی شده و طی مراحل، کنترل و بازبینی می‌گردید تا از اتقان و انضباط خاص و روانی و شیوایی

برخوردار باشد. بدین ترتیب کاری عظیمی سامان یافت که می‌تواند گام بلندی برای عرضه و اکتشاف معارف قرآنی به شمار آید. ساختار این مجموعه که احتمالاً تا ۳۰ جلد خواهد رسید به ترتیب حروف الفبا از مدخل آب شروع شده و تا یهود ختم خواهد شد. از ویژگی‌ها و اختصاصات این فرهنگ، ترتیب الفبایی - موضوعی آن است که به شکلی منسجم اطلاعات را طبقه بندی می‌کند به گونه‌ای که می‌توان از هر موضوع یا مدخلی، طرحی سازمان یافته استخراج نمود. ویژگی دیگر آن جامعیت و گستردگی و نیز استشهاد به آیات است، که در کمتر معجمی پیدا می‌شود.

برداشت‌های قرآنی ذیل موضوعاتی که ممکن است کمتر به آن توجه شود، توضیحات لازم در جایی که ممکن است آیه به ظاهر ناظر بر موضوع نباشد. و چینش موضوعات و گزینش مدخل‌های مفید در تمام زمینه‌های مختلف معارف اقتصادی اخلاقی اعتقادی طبیعی و... برجستگی‌های دیگر این اثر گرانسنگ است.